

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ПРАВОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ВНАСЛІДОК ПОМИЛКИ ТА ОБМАНУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

THE QUALIFYING CHARACTERISTICS OF TRANSACTIONS MADE BY AN ERROR AND DECEPTION UNDER THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Давидова І.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

В статті розглядаються питання щодо кваліфікуючих ознак правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману, що регулюються чинним цивільним законодавством України. Надається характеристика помилки та обману, розглядаються випадки, коли саме має місце помилка, а коли обман. Визначаються наслідки вчинення правочинів, що досліджуються, приводяться приклади з судової практики.

Ключові слова: недійсний правочин, оспорюваний правочин, нікчемний правочин, обман, помилка, правові наслідки.

В статье рассматриваются вопросы квалифицирующих признаков сделок, совершенных в результате ошибки и обмана, которые регулируются действующим законодательством Украины. Характеризируются ошибка и обман, рассматриваются случаи, в каком случае имеет место ошибка, а когда обман. Определяются последствия совершения сделок, которые исследуются, приводятся примеры из судебной практики.

Ключевые слова: недействительная сделка, оспоримая сделка, ничтожная сделка, обман, ошибка, правовые последствия.

The article deals with the issue of qualifying characteristics of transactions made by an error and deception, which are regulated by the civil legislation of Ukraine. The characteristics of error and deception are identified. The cases when it occurs error, and when deception, are investigated. It also determines the consequences of transactions which are studied, provides examples of judicial practice.

Key words: invalid transaction, voidable transaction, void transaction, deception, error, the legal consequences.

За своєю природою правочин є юридичним фактом і являє собою вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Досить часто у практиці зустрічаються випадки вчинення правочинів особами, які внаслідок браку належних знань або зловмисних дій іншої сторони вчиняють правочини, сутність яких не відповідає їхнім уявленням. У таких випадках йдеться про невідповідність справжніх намірів осіб та отриманих у результаті вчинення правочину результатів, що дає підстави для їх оспорювання та визнання недійсними.

Проблемам недійсності правочинів було присвячено численні дослідження М.М. Агаркова [1], Д.М. Генкіна [2], В.І. Жекова [3], С.В. Ількова [4], І.В. Матвєєва [5], І.Б. Новицького [6], Н.В. Рабинович [7], І.В. Спасибо-Фатєєвої [8], Н.С. Хатнюк [9], В.П. Шахматова [10] та ін., проте, деякі питання потребують додаткової уваги, зокрема, питання кваліфікації ознак правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману, що в свою чергу дозволяє визначити правові наслідки недійсності правочину у тому або іншому випадку. Отже, метою статті є визначення спільних рис та відмінностей між помилкою та обманом як підставами недійсності правочинів.

Для правильного визначення кваліфікуючих ознак правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману, які мають різні правові наслідки визнання правочину недійсним, необхідно розрізняти ці ознаки. Підставою для оспорення правочину, вчиненого під впливом помилки відповідно до ст. 229 ЦК України [11] є невірне уявлення сторони про істотні умови правочину. Поведінка контрагента та інші зовнішні обставини, що спонукали

помилку, для визнання правочину недійсним не мають значення. При цьому вина учасників такого правочину враховується лише при вирішенні питання про стягнення збитків, які виникли внаслідок його вчинення.

Стаття 230 ЦК України регулює правочини, вчинені внаслідок обману та правові наслідки такого вчинення. Таким чином, при кваліфікації пріоритет віддається саме винній поведінці контрагента, що виражається в формі умислу, а не поведінці потерпілої сторони правочину.

Якщо проаналізувати статті 229 та 230 ЦК України, можна дійти висновку, що коли мова йде про помилку (ст. 229) при вчиненні правочину, може або бути наявна вина контрагентів або ні. Що ж стосується обману (ст. 230) при вчиненні правочину, то тут має місце лише умисел як необхідна умова визнання такого правочину недійсним. Таким чином, виникає питання про розмежування дій вказаних норм.

Не можна стверджувати, що єдиним критерієм виділу помилки та обману є пасивне відношення суб'єкта при помилці та активного створення хибного враження при обмані, тому що зовні може складатися протилежне враження. Мається на увазі, що іноді обманом є замовчування будь-яких фактів, що мають істотне значення для вчинення правочину, а помилка, навпроти, може виражатися в повідомленні контрагенту яких-небудь відомостей, які є хибними, про що не було відомо особі, яка надала цю інформацію.

Зазначимо, що помилка має місце тоді, коли вона виникає внаслідок необережної вини однієї із сторін або випадкових обставин. При цьому не має значення, в якій саме формі виражається необережність: чи то буде недбалість, чи самовпевненість.

Як уже зазначалося, правочин, вчинений внаслідок помилки, може бути визнаний недійсним за умови істот-

ності обставин. Прикладом може бути наступне судове рішення, де чітко встановлено в чому полягає істотність помилки – щодо прав та обов'язків сторін.

Так, Тернівським районним судом м. Кривого Рогу встановлено, що 19.04.2005 р. позивачі П. і В. звернулися до суду з позовом до М. та приватного нотаріуса Криворізького нотаріального округу Д. про визнання недійсним правочину про завдаток та стягнення моральної шкоди.

В обґрунтування своїх позовних вимог позивачі П. і В. у позові вказують, що вони є давніми подругами, їх спільними знайомими були подружжя – Л. та Ж. Подружжя останні роки хворіли та потребували стороннього догляду. У зв'язку з цим 23 січня 1999 року вони та подружжя уклали договір довічного утримання, зареєстрований приватним нотаріусом Криворізького міського нотаріального округу Б. (реєстраційний №170).

Згідно з договором довічного утримання подружжя передали їм у власність квартиру, а вони зобов'язалися довічно повністю утримувати подружжя, забезпечувати їх харчами, одягом, доглядом і необхідною медичною допомогою, а також зберігати за ними право безоплатного довічного користування зазначеною квартирою. Приватним нотаріусом Б. також було накладено арешт на вказану квартиру щодо розпорядження нею при житті подружжя.

Л. помер. З цього моменту за взаємною домовленістю Ж. проживає почергово в одного з позивачів: у П. чи у В.

В березні 2004 року вони познайомилися з відповідачем М., який на той час проживав в с. Володимирівка Миколаївської області. Відповідачу потрібно було жити в м. Кривому Розі, тому він був згоден купити спірну квартиру і вселитися в неї. Вони не заперечували продати квартиру, але тільки після смерті Ж. Вони повідомили М. про договір довічного утримання і про те, що зможуть продати йому квартиру тільки після смерті Ж. Відповідач М. погодився на таку пропозицію та виявив бажання укласти угоду про завдаток. Тоді вони дозволили йому вселитися в спірну квартиру, зробити в ній ремонт та проживати в ній.

06.05.2004 р. між ними та М. було вчинено правочин про завдаток, в присутності приватного нотаріуса Д. відповідач передав їм в якості завдатку 400 дол. США. В п. 3 угоди нотаріус вказала, що сторони зобов'язуються переоформити квартиру в строк до 06.05.2005 р., в п.4 угоди - що сторонам роз'яснено ст. 195 ЦК України.

Позивачі вважають, що угода про завдаток є недійсною, оскільки приватним нотаріусом Б. накладено заборону на відчуження спірної квартири. Ж. до теперішнього часу жива і виконати угоду про завдаток щодо переоформлення квартири неможливо.

Вислухавши учасників процесу, вивчивши письмові матеріали справи, суд вважає, що позов підлягає задоволенню з наступних підстав.

Суд вважає, що позовні вимоги щодо визнання недійсним угоди про завдаток та усунення перешкод в користуванні власністю, є обґрунтованими і підлягають задоволенню.

Укладаючи 06.05.2004 р. угоду про завдаток, позивачі помилялися щодо обставин, що має істотне значення - прав та обов'язків сторін, а саме: в пункті 3 угоди про завдаток вказано, що сторони зобов'язуються укласти угоду по переоформленню квартири до шостого травня дві тисячі п'ятого року. При цьому заздалегідь неможливо було передбачити смерть Ж., оскільки тільки після її смерті позивачі мають право розпорядитися спірною квартирою. Тому, як пояснили позивачі в судовому засіданні, вони вважали: якщо станом на 06.05.2005р. Ж. буде живою, то угоду про завдаток буде розірвано, якщо ж до вказаної дати Ж. помере, то вони укладуть з М. договір купівлі-продажу квартири. Факт такої помилки позивачі підтвердили в судовому засіданні [12]. Таким

чином, в судовому порядку визначено не лише те, що даний правочин (а саме угоду про завдаток) вчинено внаслідок помилки, а й те, що така помилка є істотною і є всі підстави визнати такий правочин недійсним.

В свою чергу, обман має місце як за умови навмисних дій по введенню контрагента в оману, так і при навмисному використанні хибного враження, яке вже склалося завдяки третім особам, які не є учасниками правочину.

Яскравий приклад введення в оману розглядається в наступному судовому рішенні. В даному випадку центр зайнятості самостійно застосовує статтю ЦК України стосовно вчинення обману, однак, разом з тим звертається до суду про застосування наслідків недійсності правочину. Отже, рішенням Долинського районного суду Івано-Франківської області від 08 лютого 2007 року встановлено, що Долинський районний центр зайнятості в особі директора Б. звернувся в суд з позовом, в якому просив стягнути з М. незаконно отриману допомогу по безробіттю в розмірі 3060,58 грн. Свої вимоги Б. мотивував тим, що М. була зареєстрована в Долинському районному ЦЗ як безробітна на підставі записів у трудовій книжці та довідки про середню заробітну плату. Перебуваючи на обліку в Долинському районному ЦЗ, М. отримала допомогу по безробіттю в сумі 3060,58 грн. Однак згідно з листом Управління Пенсійного фонду України в м. Калуші та реєстраційної картки про закриття підприємства вищевказане підприємство було ліквідоване як юридична особа пізніше. У відповідності до Положення щодо застосування Закону України «Про зайнятість населення» п. 44 гр. М. була знята з обліку Долинського ЦЗ як така, що одержувала допомогу по безробіттю шляхом обману. Тому згідно з п. 6 абзацу 2 Порядку розслідування страхових випадків та обґрунтованості виплат матеріального забезпечення, згідно Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», що затверджене Постановою КМУ від 20.03.2006 року № 357, враховуючи, що відомості про доходи М. є недостовірними з її вини, центр зайнятості припинив відповідні виплати і змушений звернутися до суду з вимогою про стягнення сум здійснених виплат з дня призначення. На підставі викладеного суд приходить до висновку, що відповідачка (М.) подала до Долинського районного ЦЗ неправдиві відомості, в результаті чого безпідставно отримала допомогу по безробіттю, а тому безпідставно отримані нею кошти в сумі 3060,58 грн. слід стягнути на користь позивача. [13] Отже, в даному випадку доведеним є факт обману, який дає змогу не лише визнати такий правочин недійсним та припинити виплачувати відповідачці допомогу по безробіттю, але й утримати з неї безпідставно отримані грошові кошти.

Також зустрічаються випадки, коли помилка має місце без участі іншої сторони правочину. Саме тому несприятливі наслідки помилки лежать на тому, хто помилився. Разом з тим можуть мати місце випадки, коли помилка може бути результатом не лише сторони правочину, але й третіх осіб, якщо сторони правочину цього не усвідомлюють. В останньому випадку (сторони укладають правочин під обманними впливом третьої особи) мова буде йти про взаємну помилку сторін такого правочину.

На відміну від зазначеного вище, відповідальною за обман може бути лише сторона, яка обманула, причому її вина має бути навмисною. Обман може здійснюватися: стороною взаємного правочину; особою, на користь якої вчиняється односторонній правочин; третьою особою, але усвідомлено використовуватися стороною правочину.

Одним з найбільш значущих мотивів кваліфікуючих ознак правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману, є застосування наслідків недійсності таких правочинів. Так, відповідно до цивільного законодавства (ст. ст. 229, 216 ЦК України) правовими наслідками правочинів, вчинених внаслідок помилки є: 1) запобіжні захо-

ди – визнання правочину недійсним, 2) заходи захисту – повернення сторін в початковий стан, 3) заходи захисту – відшкодування реальних завданих збитків. Натомість правовими наслідками правочинів, вчинених внаслідок обману, поряд із вказаними заходами захисту до винної особи застосовуються додаткові санкції у вигляді відшкодування другій стороні збитків у подвійному розмірі та моральної шкоди, що заподіяна у зв'язку зі вчиненням цього правочину (ст.ст. 230, 216 ЦК України).

Ще однією проблемою, з якою стикається судова практика, є співвідношення ст.ст. 229 та 230 ЦК (відносно обману) зі ст. 678 ЦК України «Правові наслідки передання товару неналежної якості», ст. 708 ЦК України «Права покупця у разі продажу йому товару неналежної якості», Закону України «Про захист прав споживачів». Отже, якщо мова йде про наслідки порушення вимоги закону про надання інформації в тому випадку, коли її надання – обов'язок сторони в договорі, то необхідно застосовувати спеціальні норми, які стосуються окремих видів правочинів. Так, наприклад, якщо споживачу надана неповна інформація про товар, або вона не представлена взагалі, то він може скористатися правами, наданими ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» [14].

Таким чином, як уже зазначалося, різниця між помилкою та обманом полягає не в характері дій суб'єктів (пасивному чи активному відношенні суб'єктів), а залежить від наявності вини однієї із сторін правочину та його форми. Помилка має місце тоді, коли вона виникла внаслідок необережної вини однієї із сторін або випадкових обставин. Форма необережності (недбалість чи самовпевненість) значення не має. Натомість обман має місце при навмисних діях по введенню в оману контрагента та при навмисному використанні хибного враження, яке вже склалося завдяки третім особам, які не є учасниками правочину.

Обман може розглядатися як окремих випадок помилки з тією різницею, що його вчиняють усвідомлено, навмисно, зі злим умислом. Так само, як і помилку, обман визнають умовою недійсності правочину, лише якщо він стосується суттєвих обставин вчинення цього правочину. Крім того, важливим моментом є те, що під обманом слід розуміти не тільки повідомлення іншій стороні неправдивих відомостей, а й навмисне замовчування фактів, які можуть перешкодити вчиненню правочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков / В кн. : Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. – Т. II. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 333-360.
2. Генкин Д.М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону / Д.М. Генкин // Ученые записки ВШЮН. – 1947. – Вып. 5. – С. 40-57.
3. Жеков В.І. Правочини, які порушують публічний порядок за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Володимир Іванович Жеков. – О., 2006. – 208 с.
4. Ильков С.В. Все о сделках / С.В. Ильков. – СПб. : Издательский дом Герда, 2000. – 352 с.
5. Матвеев И.В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 176 с.
6. Новицкий И.Б. Недействительные сделки / И.Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права. – Изд-во АН СССР, 1945.; Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность / И.Б. Новицкий. – М. : Госюриздат, 1954. – 245 с.
7. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1960. – 171 с.
8. Спасибо-Фатеева І.В. Проблемні аспекти недійсних правочинів (на прикладі договору міні акцій) / І.В. Спасибо-Фатеева // Підприємство, господарство, право. – 2002. – № 7. – С. 29-32; Спасибо-Фатеева І. Недійсні правочини та проблеми застосування реституції / І. Спасибо-Фатеева // Щорічник українського права. – 2009. – № 1. – С. 150-167; Спасибо-Фатеева І.В. Наслідки недійсності правочинів / І.В. Спасибо-Фатеева // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 2. – С. 79-86.
9. Хатнюк Н.С. Заперечні угоди та їх правові наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н.С. Хатнюк. – К., 2003. – 20 с.
10. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В.П. Шахматов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 310 с.
11. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
12. Рішення Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 17 січня 2007 р. по справі № 2-414/2007 : Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
13. Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 08 лютого 2007 року по справі 2-270 /2007 : Єдиний державний реєстр судових рішень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
14. Про захист прав споживачів : Закон України (редакція від 10.11.2011 р.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>